

Diskuse

K problematice utváření vztahu k práci na bázi estetické

Slovesné umění jako prostředek estetizace pracovní výchovy

Vladimír Spousta

Vitia otii negotio discutienda sunt

(Škodlivé následky nečinnosti se musí odstranit prací)

Seneca Mladší, Listy Lucilioví

Početné skupiny duševně omezených sprejerů okupují neomezený prostor našich ulic a měst. A tak jako psi identifikující svůj živočišný druh značkují svými exkrementy trasy svého pohybu a svá teritoria, tak i tvůrci umělecky podřadných a ve valné většině bezcenných výtvorů si přisvojují právo poznamenávat svými mentálními výkaly životní prostředí měst a nejednou i historicky a architektonicky jedinečné památky, vyhovující tak nutkání primitivů zanechat trvalou stopu své existence, a identifikují se jako zvláštní živočišná odrůda *sui generis*.

Jiné, geneticky příbuzné party výrostků dovršují pak jejich „estetizující“ úsilí devastací či destrukcí telefonního automatu, čekárny pro cestující hromadné dopravy, lavičky v parku atd., a to vše v neodbytné potřebě vyhovět nejprimitivnějším živočišným pudům a vybití svoji agresivitu plynoucí ze silného (byť podvědomého) pocitu individuální zbytečnosti, bezradnosti a bezvýchodnosti. Telefonní budka nepředstavuje v jejich očích hodnotu jako výsledek pracovního úsilí lidí celé řady profesí. Pověštinou (a především) necítí hodnotu práce proto, že sami nepoznali (protože nepracují, a tudíž ani poznat nemohli) ani ty příjemné jevy provázající pracovní činnost (např. radost z úspěšně dokončené práce), ale nebylo jim dopřáno prožít ani to méně příjemné: např. bolestivou únavu provázající úmorné pracovní vypětí. Bezprostřední osobní prožitky práce (fyzické i duševní) jim evidentně chybí.

Protože žádná z těchto dvou skupin není v důsledku své mentální nedostatečnosti schopna hodnoty vytvářet, „realizují se“ její příslušníci v aktivitách

neproduktivních a projektují své *já* netvořivě a destruktivně. Ostatně i členové této společenské spodiny dobře vědí, že k ničení a destrukci jim síly (fyzické) stačí, ale mentální síly ke konstrukci nemají – vědí, že *destruovat je snazší než konstruovat*. Z hlediska etiologického je možno z odpovědnosti za tento stav obvinít řadu činitelů: politickými, ekonomickými a sociálními počínaje, filozofickými, axiologickými a etickými faktory konče. Především však lze z odpovědnosti „usvědčit“ ztrátu idejí, ideálů a životních cílů a **totální dezorientaci hodnotovou** s následnou ztrátou vědomí hodnoty práce, ale i hodnot etických a estetických.

Práce jako specificky lidský fenomén

V příspěvku obracíme pozornost na dílčí, úzce vymezený výsek (nejen pedagogické) reality: na práci jako významný společenský a ekonomický fenomén, který ovlivňuje široké spektrum kauzálních (především cirkulárních) vazeb ve všech sférách našeho života. „*Práce vždy měla v utváření člověka a lidstva patřičné a podstatné místo*“ (Hřebíček, 1996) a významný vliv na jeho zdraví biologické i sociální. Práce ani v současné přetechnologované době není jen nutností (osobní a společenskou), ale má i svůj obrovský význam pro dosažení plného uspokojení a naplnění smyslu života. Ono totiž stále platí dobře známé novozákonné úsloví *Qui non laborat, non manducet* – Kdo nepracuje, ať nejí (Nový zákon, 2. Thesalonickým), které si komunističtí ideologové přisvojili a propagandisticky zprofanovali. Velmi pregnantně však postihuje nutnost práce pro zachování životaschopnosti nejen každého jedince, ale i celé společnosti. Stejně tak ovšem platí i následné navazující sentence: latinská *Sine labore nihil est felix* (Bez práce není žádné štěstí) a německá *Müßiggang ist des Teufels Ruhebänk* (Zahálka je čertův polštář).

Vnitřní nutkání pracovat vyvěrá z nesplněných životních cílů a jejich neodkladnosti, především však z potřeby uspokojit své nezbytné potřeby. Většina z nás pracovat musí, a to z jednoho prostého důvodu: abychom mohli žít nejen my sami, ale i ostatní lidé, kteří v důsledku své nedostačivosti (somatické, mentální, sociální aj.) pracovat nemohou. **Práce jako nutnost** se tedy promítá do života každého z nás v podstatě ve dvou podobách: jednak jako prostředek saturace našich potřeb (materiálních, tělesných i duševních, sociálních a kulturních), jednak jako prostředek společenské prevence před kriminalitou.

Všechny pracovní (ale i mimopracovní) činnosti působí na člověka a jeho svět eufunkčně nebo disfunkčně (popřípadě neutrálně) – mají tedy pro něj nesporný **antropogenní a sociogenní význam**. Všechny pracovní aktivity umožňují člověku vlastní seberealizaci. Jestliže se *homo sapiens* snaží osvobodit od práce, střídá ho posléze *homo faber* (pracující člověk). Po druhé světové válce přináší zcela nové a diametrálně odlišné problémy *homo*

consumens, člověk konzumně orientovaný na cokoli, co upoutá jeho zájem, co naplní jeho volný čas. V době, kdy v civilizačně vyspělých zemích dochází k výraznému snížení pracovních příležitostí, je zproblematizován tradicí zažitý hodnotový systém. Mění se hodnota práce: se ztrátou možnosti a povinnosti pracovat ztrácí svoji hodnotu i volný čas a spolu s jeho ztrátou ztrácejí mnozí i smysl života. V současnosti proto vstupuje do našich úvah se svými lidskými a sociálními problémy *homo sine laboris* (člověk bez práce). Dochází k hodnotovému konfliktu v jeho vědomí, protože **práce už smysl jeho životu nedává**, práce už nepotvrzuje jeho schopnosti a nadání, ani není nutnou podmínkou pro získání společenské vážnosti a prestiže. Přesto i dnes však nemnozí z nás nacházejí v práci takové zalíbení, že se pro ně stává smyslem života.

Proměny vztahu k práci a jejich příčiny

Soudobá globální a univerzální technizace a ekonomizace společnosti vede k tomu, že *„závod člověka se sebou samým... k naší společné zkáze stále urychluje technologický vývoj, který činí lidi slepými vůči všem skutečným hodnotám a okrádá je o čas k vpravdě lidské činnosti, totiž k zamýšlení nad sebou samým“* (Lorenz, 1990, s. 92). Ve druhé polovině dvacátého století došlo k prudkému rozrušení tradičních hodnot, především hodnot mravních. Jako tíživý celospolečenský jev pocítujeme **ztrátu úcty k etickým a estetickým hodnotám**, absenci zodpovědnosti, čestnosti a pravdomluvnosti (a to ve všech sférách společenského života), zlehčování a znevažování výsledků práce a úděsnou toleranci decizních orgánů vůči sociálně patologickým jevům. Příčiny tohoto stavu spatřujeme mimo jiné v nárůstu sekularizace výchovného působení a akcelerace času fyzického, mentálního a sociálního dozrávání dětí, ale i zkracující se doba monogamického soužití jejich rodičů. V civilizačně vyspělých zemích se nebyvalou měrou rozmáhá konzumní způsob života: děti chtějí mít vše, co je na trhu dostupné, a to bez zásluh, bez práce a ihned.

Úcta k práci se vytrácí, práce jako jedna ze základních životních hodnot ztrácí svoji prestiž, projevy dehonestace práce jsou přehlíženy i učiteli a vychovateli. Jestliže současná doba zdůrazňuje, preferuje a ctí práci managementskou a toleruje ne vždy „nejčistší“ cesty a manipulativní metody vedoucí k snadnému dosažení zisků (a nectí poctivou práci tak, jak by si to zasloužovala), pak je nasnadě, že se všichni, kdo se snaží přesvědčit děti a mládež, že *„práce šlechtí člověka“*, stávají naivními idealisty a bláhovými Don Quijoty. V čem jsou příčiny tohoto jevu? Bezpochyby bychom v onom pomyslném „klubku“ možných příčin našli i příčiny historické a ideologické. Nepromítá se v myšlení lidí ve vztahu k práci i skutečnost, že v období komunistické samovlády byla lidská práce pojímána jako osudový a člověka

přímočaře determinující fenomén?¹ Hlasatelé „světlych zítřků“ akcentovali ideu práce do té míry, že v rovině proklamací přiznali práci jedno z nejvyšších míst v hierarchii společenských hodnot. V praxi se však i přes veškeré jejich úsilí práce nestala ani upřednostňovanou hodnotou, ani nepřinesla prognózované ekonomické výsledky a bohatství.

Výchova vztahu k práci jako hodnotě a možnosti její estetizace

Zjišťujeme, že výchova vztahu k práci a práce jako základní prostředek pracovní výchovy se ocitly na periférii výchovných projektů a mimo zájem teoretiků pracovní výchovy. Tento fakt posouvá problematiku i mimo sféru pedagogickou: nabývá na aktuálnosti též z aspektu sociálního a ekonomického. Proto zasluhuje nejen pozornost pedagogů, ale i zvýšenou pozornost psychologů, sociologů, ekonomů a politiků. Mezi příčinami současného stavu nacházíme však také skutečnost, že **význam pracovní výchovy byl** v souvislosti s politickými proměnami po listopadu 1989 **podceňen** a „s vaničkou bylo do pedagogického odpadu vylito i dítě“. V této souvislosti je příznačné, že v obdobné situaci se ocitla i estetická výchova, k níž zaujala pedagogická teorie podobný (tj. macešský) postoj. Také ona je z „arsenálu“ základní pedagogické výzbroje vytlačena na okraj jako jedna z možných, nikoli však nezbytných výchovných oblastí, a to i přesto, že v obecné rovině (při obecně formulovaných postulátech) pedagogická teorie jejich význam pro celkový osobnostní rozvoj jedince nepopírá.

Je vůbec problematika estetizace pracovní výchovy (v širokém slova smyslu) v současné době ještě aktuální? Přitakáváje – v přesvědčení, že při pokusu o řešení společensky tak závažné otázky je nutno využít *všech prostředků* – pokusíme se následující rozvahou vyprovokovat odbornou diskusi. Dostáváme se tak k meritu pojednávaného problému – k otázce spojení pracovní a estetické výchovy a významu uplatňování estetického aspektu v pracovní výchově.² Problematika průniku zájmové sféry estetické a pra-

¹Připomínáme v této souvislosti Engelsovu hypotézu o podílu práce na polidštění opice, o kterou se marxističtí ideologové opírali především.

²Obhlížíme-li však literární produkci k tomuto tématu, nezbyvá nám než konstatovat, že teoretické práce z této oblasti jsou i na počátku nového tisíciletí snadno spočítatelné. První studie byly pod názvy **Estetický vztah k práci a jeho význam v výchově** a **Výchova estetického vztahu k práci** publikovány na počátku 70. let 20. století ve *Sborníku prací pedagogického institutu v Brně*. Pedagogika–psychologie III (IV), IV (V). 1. vyd. Praha: 1962 a 1964, s. 3–75, 3–101. Pocházejí z dílny Františka Holešovského, profesora brněnské pedagogické fakulty. V polovině 80. let navázal na výsledky jeho práce autor tohoto příspěvku dvěma statěmi: **Estetická výchova v pracovním vyučování** (In *Za těsnější spojení školy se životem*. Sborník prací pedagogické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Brně. Pedagogika – psychologie, č. 10. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1977, s. 77–108) a **Výchova k estetickému vnímání a citění v pracovním vyučování** (*Výroba a škola*, 1977/78, roč. 23, č. 5, s. 174–177).

covní výchovy je v současné době vnímána jako marginální pedagogická záležitost. Není tomu tak jen proto, že reprezentuje ve své vnitřní členitosti a polyfunkčnosti mnohotvárnou spleť nejrozmanitějších závislostí. Je tomu tak i proto, že každý, komu se podaří jen nahlédnout do této neobyčejně složité multidimenzální struktury vztahů, záhy zjišťuje, že se jedná o komplexní a mnohostranně podmíněný jev, k jehož zevrubnému poznání by bylo možno proniknout jen prostřednictvím důkladného zkoumání celé řady dílčích otázek.

Na přelomu 19. a 20. století se objevují tendence separovat z rozsáhlých oblastí estetiky problematiku mimouměleckého estetična a s tím související otázky průmyslové výroby ve směru k designu. Po druhé světové válce se v rámci estetiky postupně (ale výrazně) konstituovaly disciplíny orientující se na mimoumělecké estetično, a to pod názvem **teorie mimouměleckého estetična**. V intencích dosavadního vývoje estetiky také **teorie estetické výchovy** zahrnuje do své „zájmové“ sféry vedle umění též estetiku životního prostředí v nejširším slova smyslu, tedy estetiku přírody, společenského života, kultury, vědy, práce, chování a jednání člověka, jeho vkusu, mezilidských vztahů atd. Utváření vztahu k práci (a estetického vztahu k práci zvláště) je záležitost dlouhodobá a je podmíněna celou řadou faktorů: historicky, postojem společnosti, charakterem jejího kulturního klimatu atd.

V systému estetické výchovy zaujímá zvláštní postavení **umění**, jež chápeme jako specifický projev prožité reality. Umělecké dílo jako výsledek umělecké činnosti představuje **nejkoncentrovanější formu estetického osvojení reality**. Jako prostředek poznání estetických kvalit skutečnosti je zároveň i prostředkem k jejich objevování. V tomto pojetí plní pak umění jak funkci „*nejčistšího a nejvyššího vyjádření estetického vztahu člověka ke skutečnosti*“ (Holešovský, 1960, s. 10) v nejširším slova smyslu (tj. ke skutečnosti přírodní i společenské), tak funkci *přípravného stadia mimouměleckých způsobů estetického osvojování skutečnosti*. Tím tento proces zkvalitňuje a posiluje.

Jestliže ve výchovném programu učitele estetickovýchovného předmětu má umění funkci výchovného prostředku i výchovného cíle (a v arsenálu výchovných prostředků má postavení dominující), pak v práci učitelů vyučovacích předmětů bez výrazné estetickovýchovné orientace (tedy neestetickovýchovných předmětů) se jeho výchovný význam redukuje jen na funkci *výchovného prostředku* a nadto ještě je v soustavě výchovných prostředků jen prostředkem druhořadým. Je-li umělecké dílo v uměnovýchovných předmětech především objektem poznání a prožívání, v předmětech přírodovědného a technického charakteru pouze provází určitý didaktický postup: přispívá k účinnější vizualizaci nebo posílení názornosti vyučování. Např. v přírodo-

vědě pomáhá rozvíjet estetický vztah k přírodě, v pracovní výchově estetický vztah k práci a k hodnotám, které jsou výsledkem pracovního procesu.

Lidská práce jako zdroj hodnot se – stejně jako život a pracovní činnost těch, kdo tyto hodnoty vytvářejí – již nespočetněkrát stala předmětem zájmu umělců nejrůznějších specializací. Z jednotlivých druhů umění, které by mohly posílit vztah mládeže k práci tím, že ho obohatí o estetickou dimenzi, obracíme pozornost **ke slovesnému umění** ze dvou důvodů. Prvým důvodem spočívá v samé jeho podstatě. Slovesné umění je ze všech druhů umění nejzpůsobivější k tomu, aby reflektovalo objektivní a subjektivní realitu výstižně, komplexně, ve všech aspektech a v celém jejím historickém vývoji. Básník či prozaik používá k vyjádření svých uměleckých záměrů specifického prostředku – jazyka a jeho stavebního materiálu – slova. Obrazy evokované těmito slovními symboly získávají v mysli a představách recipienta určitou konkrétní podobu a tvar. Zatímco básnickému dílu, pro něž je příznačná úspornost vyjádření, umělecká zkratka a zvýrazněná emocionální a estetická působivost a bezprostřednost prožitku, prozaické dílo, v němž může spisovatel realizovat své záměry na podstatně větší ploše a v rozsáhlejší prostoru a čase, využívá čtenářových reminiscencí v úzké návaznosti a v konfrontaci autorova vidění a autorových prožitků s viděním a prožitky čtenářovými.

Druhým důvodem, proč volíme ze všech tří druhů umění, s nimiž přicházejí děti do styku v uměnovýchovných předmětech na škole, tkví ve skutečnosti, že výchovné působení slovesného umění na žáka je nejsystematičtěji zpracované a že je nejrovnoměrněji rozloženo. Žáci poznávají umělecká díla tohoto druhu po celou dobu školní docházky a literární výchova je dotována – ve srovnání se školní hudební a výtvarnou výchovou – nejvyšším počtem vyučovacích hodin. To nás opravňuje předpokládat, že nejvyšší a nejkultivovanější je schopnost a dovednost žáků konzumovat právě umění slovesné. Díky uvedeným vlastnostem získává slovesné umění poměrně početnou obec svých vyznavačů a obdivovatelů, což může příznivě ovlivnit i výsledek estetizace pracovní výchovy jeho prostřednictvím.

Slovesné umění jako prostředek estetizace vztahu k práci

Sledujeme-li možnosti estetizace vztahu k práci (potažmo pracovní výchovy) literárními uměleckými prostředky, soustředíme pozornost na styčné plochy mezi pracovní výchovou a výchovou literární. Z bohatství českého literárního dědictví vybíráme ukázky několika děl, která ideově, tematicky nebo obsahově korespondují s prací a pracovní výchovou a jsou s to podpořit a posílit výchovné úsilí učitelů a vychovatelů při vytváření vztahu a úcty k práci.

Krásná literatura v rukou vnímavého, citlivého a esteticky kultivovaného

vychovatele obohacuje a rozšiřuje diapazon jeho výchovného působení. Poznanky žáků o práci a jejich vztah k rozličným pracovním činnostem ztrácejí nadosobní (a neosobní) charakter a jsou obohacovány citlivým viděním umělců slova a jejich prožitky. Jejich postoje a nazírání na práci a hodnoty, které v pracovním procesu vznikají, iniciují postoj a vztah žáků k práci s intenzitou těžko dosažitelnou jinými, mimouměleckými prostředky a pomáhají v úplnosti profilovat jejich osobnost.

Umělci slova se obracejí k člověku jako tvůrci hodnot. Celkový obraz jejich vztahu k práci dokresluje především nepřeborné množství lidových říkanek a písní s pracovní tematikou, do nichž lidový básník či zpěvák ukryl svůj obdiv a úctu k práci a pracovitým lidem. Pracovní problematikou se zabírají (v různé míře a s odlišnými postoji) ve svých dílech literární umělci všech dob a uměleckých stylů. Např. pracovní motivy nalezneme v řadě prací Boženy Němcové. Vedle **Národních báchorek a pověstí** se obracíme především k **Babičce**. Její babička – ústřední postava stejnojmenného prozaického díla – je ztělesněním dělného člověka, jemuž se práce stala první potřebou a životní nezbytností. Autorce se podařilo vykreslit portrét prosté venkovské ženy s neokázalým a přirozeným vztahem k práci. A není náhodou, že i odtud pramení silná umělecká působivost tohoto díla a jeho schopnost oslovit i prostého čtenáře. Význam pracovní solidárnosti a obětavosti jako neodmyslitelného základu utváření pracovních vztahů (a to v kterékoli oblasti) s mistrovskou jedinečností postihl Karel Čapek ve své **První partě**.

V české poezii sledovaného tematického zaměření nelze opomenout Bezručovu baladickou **Ostravu**, která patří mezi nejpůsobivější básnickovy verše. Obraz těžké práce havířů v obtížných pracovních a sociálních podmínkách je mu prostředkem k vyslovení lásky k člověku vůbec a obdivu k údělu havířů i k projevení spoluúčasti s jejich bolestí a pocitem bezmocnosti. Havíři mu zosobňují sociální vzdor všech nespravedlivě odměňovaných. Podobně i motivem blízká Bezručova balada **Maryčka Magdonova** zobrazuje drsný život havířských rodin na Ostravsku a jejich bídu i hněv vůči bezohlednosti jejich zaměstnavatelů. Jako tíživá prodleva provází dějovou linii celé básně obraz fyzické práce, která bývala těžkým údělem nejen dospělých, ale mnohdy i dětí.

S týmiž výchovnými záměry je možno exponovat i sociální **Baladu o očích topičových** Jiřího Wolкера. Básnickova úcta k práci v těžkých podmínkách vyznívá v apoteózu všech, kdo vytvářejí hodnoty. Topič elektrárenský umírá, ale výsledky jeho práce prospívají jiným lidem a jejich život tak dále zhodnocují. Vítězslav Nezval zachytil v básni **Otec** obraz staré slévárny, kde pracoval jeho otec. Uměleckými prostředky revokuje obraz tekoucího proudu žhavého železa. Básni lze doplnit a oživit výklad objasňující

postupy při získávání kovů z nerostných látek a srovnávající staré výrobní postupy s technologiemi moderní doby.

V příbězích **Robinsona Crusoea** ze stejnojmenného románu Daniela Defoea nacházejí chlapci a dívky naplnění svých snů a tužeb po uplatnění vlastních schopností, dovedností a svého umu. Ve svých představách tak spolu s Robinsonem zhotovují a zdokonalují nástroje, pracovní nářadí a náčiní a poznávají ve zkratce celý složitý vývoj, kterým lidstvo prošlo, než si vydobylo všechny prostředky, které nám dnes usnadňují a zpříjemňují život. Pro mladé čtenáře mnoha generací se tak ústřední postava tohoto Defoeova díla stala prototypem podnikavého muže, v němž se v tvořivé symbióze pojí přemýšlivost a manuální zručnost v míře, která mu umožňuje zvládnout téměř každou situaci. Obdiv k práci dovedných rukou a radost z pracovního soustředění zaznívá jako prodleva též v Nerudově **Dědově míše**, jíž dominuje emotivně silný sociální motiv. V uvedeném propojení spatřuji i působivý pracovněvýchovný potenciál.

Ztrácejí-li mnozí lidé (nejen mladí) úctu k práci obecně, pak je tato skutečnost zvláště výrazně patrna v situaci, kdy se jedná o práci v zemědělství. *Pěstitelská práce* – práce na poli (za deště či v žáru palčivého slunce) nebo *chovatelská práce* (s představou každodenní péče o chovaná zvířata a likvidace jejich výkalů) nejenže není čtěna, ale bývá jí mnohdy opovrhováno. Ekologické a etické aspekty vztahu k této práci a jeho kultivace (nejen v rámci pracovní výchovy) by měly být proto posíleny též estetizací pracovní činnosti a jejích výsledků a potažmo pak i estetizací procesu pracovní výchovy v tom nejširším slova smyslu. Evokovat atmosféru jarních zemědělských prací, zpracování půdy a přípravy k setí a sázení mohou svými uměleckými kvalitami pomoci například verše Hrubínovy básně **Březen**. Citlivý (a citový) vztah k přírodě a úctu a lásku k ní provokuje též Hrubínův **Červen**. Básnickými prostředky jiného „rodu“ probouzí atmosféru letního prosluněného dne, v němž vládne pracovní ruch a uspokojení při sklizení úrody, Jiří Wolker básní **Žně**. Tu napsalo slunce pro ty, kdo pracují rádi a s radostí.

Závěrem

Posledních deset let minulého tisíciletí, které prožila naše společnost v liberálním a demokratickém klimatu, vybízí k ohlédnutí. Retrospektivním úvahám se oddávají politici, historici a ekonomové, odborné časopisy publikují analytické studie dílčích výseků uplynulého desetiletí. Redakce časopisů sumarizují a hodnotí odborný a vědecký přínos svého periodika, vysokoškolská pracoviště rekapitulují (a revidují) svoji činnost a výsledky konfrontují s pracovními výsledky škol se srovnatelným zaměřením. Konec milénia vybízí i každého z nás k osobnímu bilancování, k rozhledům a následnému

hodnocení oblastí svého odborného zájmu. Také tato rozvaha může – jako součást širšího (nejen osobního) bilancování – postihnout jen úzký výsek problematiky.

Jestliže jsme detailněji pojednali pouze otázky estetizace vztahu k práci prostřednictvím slovesného umění jako jedné z pasivních forem výchovného ovlivňování jedince, pak musíme zdůraznit, že při estetizaci pracovní výchovy v tom nejširším slova smyslu mohou rozhodující roli sehrát především **aktivní formy**. Z nich v první řadě aktivní účast při uplatňování estetického vnímání, cítění a prožívání v tvořivé práci (a to jak během pracovního procesu, tak při utváření designu finálního produktu), při úpravě zevnějšku a oblečení, v ústních a písemných projevech, v chování a jednání, v mezilidských vztazích (v nejintimnějším soukromí i na veřejnosti), při estetizaci životního (nejen pracovního) prostředí atd.

Literatura

- HOLEŠOVSKÝ, F. K podstatě a prostředkům estetické výchovy v předškolním věku. Kniha pro nejmenší. (Habilitační práce.) Praha, 1960.
- HŘEBÍČEK, L. Práce ve volném čase. In SPOUSTA, V. a kol. *Kapitoly z pedagogiky volného času*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1996, s. 32-37. ISBN 80-210-1274-9.
- LORENZ, K. *Osm smrtelných hříchů*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990.